

شاخصه‌های سیره سیاسی - اجتماعی امام حسین علیه السلام در تربیت منتظر مهدوی

مهدیه کشاورز نجفی^۱

چکیده

امامان شیعه، به عنوان جانشینان رسول خدا صلی الله علیه و آله که از مقام عصمت نیز برخوردارند، اگر چه غیر از دوره‌ای کوتاه از منصب خلافت به دور بوده‌اند، اما در باب حکومت و سیاست نظرات و اندیشه‌هایی دارند؛ این اندیشه را می‌توان در سیره و عمل اجتماعی و سیاسی آن بزرگواران مشاهده و استنباط کرد. امام حسین علیه السلام به عنوان شخصیتی که در تاریخ اسلام جریان ویژه‌ای برپا کرده است، جایگاه ویژه‌ای در این میان دارد. در این نوشته که به روش نقلی - تاریخی با ابزار کتابخانه‌ای به شیوه توصیفی گردآوری شده حاضر در راستای دستیابی به شاخصه‌های سیره ایشان در دو بعد اجتماعی و سیاسی بوده و با مطالعه سخنان و سیره آن حضرت، آرای ایشان را در قالب مطالبی مانند؛ لزوم وحدت مسلمین، عدالت‌خواهی و ظلم ستیزی، عزتمندی و هدایتگری و ... عنوان کرده است. دست یافتن به رضای خدا، رسول او و اولیای دین برای هر انسانی از مهم‌ترین خواسته‌ها است و از آرزوهای مقدس همه ما این بوده که در فکر و عقیده، اخلاق، عمل و سلوک اجتماعی و سیاسی، آنگونه باشیم که بتوانیم رضایت ایشان را کسب کنیم که این مسأله رستگاری و سعادت دنیا و آخرت را به دنبال خواهد داشت.

کلیدواژه: سیره، تربیت، سیاست، انتظار.

۱. طلبه سطح دو حوزه علمیه کوثر قزوین، ۰۹۱۹۷۴۲۵۳۸۲.

مقدمه

از دیدگاه شیعه، اهل بیت علیهم السلام جانشینان رسول خدا حجت های خدا بر خلق، حافظان دین و شریعت الهی و رهبران سیاسی در جامعه هستند؛ اما شرایط اجتماعی- سیاسی عصری که ایشان در آن می زیسته اند، فرصت حاکمیت سیاسی را به ایشان نداده و طبیعتاً اعمال دستورات شرعی نیز برای آنان میسر نشده است. این مسأله بدان خاطر بوده است که آن بزرگواران ابزار لازم را- که همان حکومت و قوه اجرایی بوده باشد- در دست نداشته اند؛ به همین خاطر، آرا و اندیشه های ائمه معصومین منتشر نشده و در لابه لای سخنان و موضع گیری های اجتماعی - سیاسی ایشان پنهان مانده است. مهم ترین هدف امام حسین علیه السلام ترویج و احیای فرهنگ قرآن و معارف، حاکمیت دین، گسترش فضائل، نابودی فساد و فحشا و خصلت های ناپسند می باشد. شعارها، خواسته ها و انگیزه هایی که اباعبدالله الحسین علیه السلام در سیره و انقلاب حماسی کربلا داشتند، دقیقاً همان موضوعاتی است که قیام جهانی امام زمان علیه السلام برای اجرای آن به وجود خواهد آمد، چرا که قیام حضرت مهدی علیه السلام تداوم انقلاب حسینی است و مکمل نهضتی به شمار می آید که در سرزمین کربلا آغاز شد و در عصر ظهور به پیروزی کامل خواهد رسید. تحقیق حاضر ما را در شناختن و معرفت پیدا کردن هر چه بیشتر به سیره اجتماعی - سیاسی امام حسین علیه السلام و این که بتوانیم انسان هایی صالح و شایسته تربیت کنیم تا در عصر و دولت حضرت مهدی علیه السلام یار واقعی ایشان باشند یاری می رساند. حال این سوال مطرح می گردد که شاخصه های سیره اجتماعی - سیاسی امام حسین علیه السلام در تربیت منتظر مهدوی چیست؟ بر این اساس در این تحقیق به دنبال شاخصه های اجتماعی - سیاسی سیره تأثیرگذار اباعبدالله علیه السلام بر تربیت نیروی مهدوی هستیم. در مورد سیره امام حسین علیه السلام، ابعاد گوناگون آن، مهدویت و ویژگی های منتظران تا کنون کتاب ها، مقالات و تحقیق های فراوانی، از جمله کتاب امام حسین علیه السلام این گونه بود ترجمه الخصائص الحسینیة نوشته آیت الله حاج شیخ جعفر شوشتری، تاریخ یعقوبی نوشته احمد بن اسحاق یعقوبی، کتاب نجم الثاقب نوشته آیت الله میرزا حسین نوری، الغیبه محمد بن حسن طوسی نگاشته شده است. تحقیق حاضر در صدد آن است که عملکرد و رفتار و منش اباعبدالله الحسین علیه السلام را در دو بعد اجتماعی و فردی مورد بررسی قرار داده تا آن چه که ما را در تربیت نسل مهدوی و هدف والای انسان سازی و منتظر پروری یاری می کند از سیره فردی ایشان استخراج نماییم.

مفهوم لغوی سیره

سیره: گام، مشی، مسیر، جریان، ج سیر: رفتار، عملکرد، منش، کنش، سلوک، شیوه زندگی.^۱

مفهوم اصطلاحی سیره

سیره: به معنای شیوه و رفتار است و هم به معنای روش مذهب، طرز رفتار و معاشرت، راه و روش در امور است. ^۲سیره در اصطلاح همان قول، فعل و تقریر معصوم علیه السلام است.^۳

مفهوم لغوی تربیت

تربیت: رَبَّ، يَرْبُّ رَبًّا الْأَمْرَ: آن کار را درست کرد/ رَبَّ الْوَلَدَ: کودک را پرورش داد و بزرگ کرد. التَّربِيَّة: پرورش دادن و بزرگ کردن، ادب کردن، آداب و اخلاق را به کسی آموزش دادن، پرورش جسمی و روحی و عقلی انسان در محیط خانواده و اجتماع.^۴

مفهوم اصطلاحی تربیت

تربیت: ایجاد کردن تغییرات مطلوب در کسی یا چیزی، رفتار مناسب و مطابق با آداب و سنت های هر جامعه و ... را گویند.^۵ تربیت جریانی مستمر و منسجم است که غایت آن رشد و شکوفایی استعداد های متربی در ابعاد مختلف است. هر نظام تربیتی مشتمل بر مجموعه ای از اصول و دستورالعمل هایی است که به کارگیری روش های متّخذ از آن، مربی را در نیل به اهداف تربیت یاری می کند. نکته اساسی قابل توجه آن که سیستم های تربیتی تنها در صورتی قادرند متربیان را در نیل به اهداف عالی انسانی رهنمون باشند که از برترین و جامع ترین الگوهای تربیتی برخوردار باشند. پیام های

۱. آذرنوش، آذرتاش، فرنگ معاصر، ص ۳۱۲

۲. خرمشاهی، دایره المعارف تشیع، ج ۹، ص ۴۸۰

۳. مطهری، سیری در سیره نبوی، ص ۴۵

۴. بندر ریگی، المنجد، ج ۱، ص ۵۳۶، ۵۴۵

۵. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ص ۱۶۸۶

عالی تربیتی تنها از این طریق برای مخاطبان‌شان قابل درک بوده و زمینه‌های رشد و تکامل را در آنها فراهم خواهد ساخت. باید اذعان کرد که سیره امام حسین علیه السلام بزرگترین و جامع‌ترین دانشگاه تربیتی است که قادر است بشریت را در تمام مراحل حیاتش در نیل به اهداف عالی انسانیت ارتقاء بخشد.

مفهوم سیاست

سیاست به معنای تدبیر برای حراست از ملک و ملت که آن را قانون حکم‌داری یا داوری می‌گویند. بُعد سیاسی در اسلام بسیار با ارزش‌تر از عوامل دیگر محسوب می‌شود. زیرا بدون بینش و شناخت سیاسی، انسان قادر به تدوین و تعیین اهداف نمی‌باشد.^۱

مفهوم انتظار

انتظار حالتی نفسانی است که آمادگی برای آن چه انتظارش را می‌کشیم، از آن برمی‌آید و ضد آن یأس و ناامیدی است، پس هر قدر که انتظار شدیدتر باشد، آمادگی و مهیا شدن قوی‌تر خواهد بود بنا بر این مؤمنی که منتظر آمدن مولایش می‌باشد، هر قدر که انتظارش شدیدتر است، تلاشش در آمادگی برای آن به وسیله پرهیز از گناه و کوشش در راه تهذیب نفس و پاکیزه کردن درون از صفات نکوهیده و به دست آوردن خوی‌های پسندیده بیشتر می‌گردد، تا به فیض دیدار مولای خویش و مشاهده جمال انورش در زمان غیبتش رستگار شود، همچنان که برای عده بسیاری از نیکان اتفاق افتاده است.^۲ انتظار وظیفه است، اما وظیفه، انتظار نیست، یعنی ما موظفیم که منتظر و امیدوار به آینده باشیم، ولی وظیفه ما صرفاً این نیست که منتظر باشیم. انتظار باید توأم با آمادگی باشد. لهذا انتظار عبادت است.^۳ در مقاله حاضر تا حد توان شاخصه‌های سیره اجتماعی-سیاسی اباعبدالله علیه السلام به عنوان سومین جانشین رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم بررسی شده است.

ابعاد سیاسی سیره امام حسین علیه السلام

-
۱. انصاری پور، مرادی، بررسی ویژگی‌های سیاسی منتظران حضرت مهدی علیه السلام، ص ۷
 ۲. مکیال المکارم، موسوی اصفهانی، محمدتقی، مترجم، حائری قزوینی، مهدی، ص ۲۰۹
 ۳. تلخیص از: مهدویت، مطهری، ص ۱۸۲

لزوم وحدت مسلمین

در سیره امام حسین علیه السلام و در نهضت عاشورا، ابا عبدالله الحسین علیه السلام، اصل جامع‌نگری و وحدت‌گرایی را یکی از ارکان آن قرار داد و در جمل نیز آن را به اجرا گذاشت. امام حسین علیه السلام با این که خلافت را میراث نبوت و حق اهل بیت و خود می‌دانستند، اما برای حفظ وحدت، پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله سکوت کردند. اما این سکوت و تحمل شرایط حاکم بر جامعه تا زمانی بود که به سود اسلام باشد. لذا هرگاه این سکوت و مدارا باعث افزایش ظلم و فساد گردد و به دین ضربه زند، دیگر جای سکوت نیست، بلکه باید برای دفاع از مرزهای شریعت الهی قیام کرد. چه با قول و چه با عمل.^۱ وجود سربازان ترک، فارس، عرب، سیاه، سفید و ... در عرصه کربلا و در قاموس عاشورا، بیانگر این معناست که نژاد و ملیت در فرهنگ شهادت و مکتب امام حسین علیه السلام راه ندارد و اختلاف رنگ و قومیت، مانع دفاع از حریم حرمت، ایمان و عقیده نخواهد شد. نمونه زیر شاهد این مدعاست: «جَوْن» فردی سیاه پوست از تبار بردگان و آزاد شده ابوذری بود که پس از او خدمتگذاری خاندان نبوت و امامت را ترک نکرد و همچنان در خانه حضرت علی علیه السلام و در کنار حسن و حسین علیه السلام به سر می‌برد تا اینکه به همراه کاروان حسین علیه السلام به کربلا آمد. علامه مجلسی می‌نویسد: روز عاشورا وی به حضور امام آمد، اجازه خواست تا به میدان برود. امام به وی فرمود:

«أَنْتَ فِي أَدْنِ مَنِي فَأَتَمَّا تَبَعْتَنَا طَلَبًا لِلْعَاقِبَةِ فِيهِ فَلَا تَبْتَغِ بِطَرِيقِنَا؛^۲ تو به جهت تامین عافیت همراه ما

بودی، اکنون آزاد هستی؛ هر جا می خواهی برو و عافیت خود را به خطر نینداز.»

پس از قهرمانی از دشمن زبون و پست، در آستانه شهادت قرار گرفت. امام بر بالین این غلام سیاه حاضر شد و فرمود:

«پروردگارا، رنگ چهره‌اش را سفید گردان و بوی بدنش را خوشبو ساز و او را همراه نیکان محشور

فرما.»^۳

۱. تلخیص از: غفوری، افکار و رفتار سیاسی امام حسین علیه السلام، ص ۹-۱۰

۲. انصاری پور، مرادی، بررسی ویژگی‌های سیاسی منتظران حضرت مهدی، ص ۷-۸

۳. همان

«إِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ رَغْبَةً، فَتِلْكَ عِبَادَةُ التُّجَّارِ وَ إِنَّ قَوْمًا عَبَدُوا اللَّهَ رَهْبَةً، فَتِلْكَ عِبَادَةُ الْعَبِيدِ وَ إِنَّ قَوْمًا

عَبَدُوا اللَّهَ شُكْرًا، فَتِلْكَ عِبَادَةُ الْأَحْرَارِ وَ هِيَ أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ؛^۱ مردمی خدا را به امید بخشش پرستیدند، این پرستش بازرگانان است و گروهی او را از روی ترس عبادت کردند، این عبادت بردگان است، و گروهی وی را برای سپاس پرستیدند، این پرستش آزادگان است.»

حس خیرخواهی و هدایتگری

از عالی‌ترین ارزش‌های انسانی که سبب امتیاز او از حیوانات گردیده است حس^۲ دیگرخواهی و مشارکت درونی با مردم است. این ویژگی آن چنان در انسان اهمیت دارد که برخی از دانشمندان در تعریف انسان بر این باورند که انسان، حیوانی با عاطفه و مهربان است. چون طبیعت زندگی حیوانات بر مبنای فردگرایی بوده و این تنها انسان است که حیات خویش را درگیر دوستی و نفع‌رسانی به هم‌نوعان خویش می‌بیند.

باید اعتراف نمود که در بین ادیان جهان، تنها دینی که تمامی آموزه‌های مادی و معنوی‌اش را بر این مبنا قرار داده است شریعت اسلامی می‌باشد. پیامبر اسلام ﷺ در یکی از بیانات متعالی‌اش ایمان به تمام معارف مذهبش را مبتنی بر همین اصل حس^۲ خیرخواهی و دیگرخواهی و اجتناب از خودخواهی قرار داده است. آنجا که فرمود:

«لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ؛^۲ مومن کسی است که آنچه برای خود می‌پسندد،

برای برادر (مسلمان) خود نیز بیسندد.»

در نهضت حسین علیه السلام این اصل بزرگ اسلامی و انسانی در عالی‌ترین شکل تجلی یافت عشق حسین علیه السلام بر هدایتگری مردم و غمخواری امت اسلامی، حتی دلسوزی عمیق او نسبت به دشمنان خویش برترین پیام را به متولیان نظامات تربیتی تعلیم داد. نمونه‌هایی از این عشق مقدس هدایتگری و همدردی با مردم و خیرخواهی نسبت به آنان را در نهضت حسینی مرور می‌کنیم. یکی از شیوه‌های

۱. رک: حرانی، تحف العقول، ص ۱۷۵، به نقل از: مدرسه حسینی

۲. پایگاه اطلاع‌رسانی و السلامه www.vaislamah.com

تربیتی امام در هدایتگری انسان ها، جذب و دعوت از گرایش های مختلف است. این روش علاوه بر اینکه زمینه هدایت آنان را فراهم می نمود، موجب جذب قبائل و وابستگان آنان به جبهه حق می گردید. یکی از نمونه های بارز چنین روشی، دعوت امام علیه السلام از زهیر بن قین است. امام به رغم آن که می دانست او گرایش به مکتب خلفا دارد، اما از او در پیوستن به کاروان خویش دعوت نمود.

شیوه تربیتی امام علیه السلام در جذب مخالفین، تنها به دعوت از آنان منحصر نمی شد، آن حضرت چه بسا از برخی یاران خویش که علقه قبیله ای با برخی از گروه های دشمن داشتند، درخواست می نمود که با روش های گوناگون آنان را در نجات از جهنمی که پیش روی شان بود، یاری دهند. در این راستا می بینیم امام علیه السلام از بُریر، خضیر و... که از رؤسای قبایل خویش بودند، جهت ایراد سخنرانی برای مردم در روز عاشورا دعوت نمود.

اجابت دعوت کوفیان، روحیه تأثیرگذاری بر دشمنان، نصیحت به سپاهیان دشمن و آغاز نمودن نبرد^۱، نمونه هایی دیگر است که در سیره ایشان ملاحظه می کنیم. باید گفت این سیره امام حسین علیه السلام، ادامه سیره برادر، پدر و جد بزرگوارشان بود که بدین طریق گاه دشمنان کینه توز خویش را به دوستان وفادار و جان بر کف تبدیل می نمود.^۲

پاسخ به ندای مظلومان و ستمدیدگان

در منظومه فکری امام حسین علیه السلام، نخبگان جایگاه ویژه ای دارند، البته این سخن بدان معنا نیست که نخبگان شأن بالاتری داشته باشند؛ بلکه بدان معناست که در مقایسه با دیگر طبقات جامعه، وظیفه سنگین تری بر عهده آن ها است. از دیدگاه امام حسین علیه السلام، بزرگان و نخبگان جامعه وظیفه دارند که در راه خدا و دفاع از حق، با ابزار امر به معروف و نهی از منکر از جان و مال و آبروی خود هزینه کنند و بر سختی ها و آزارها شکیبا باشند. شاید یکی از وجوهی که آن حضرت قدم در راه نهضت کربلا گذاشت، همین مسئله بوده باشد. چون به حکم جایگاه معنوی و سیاسی که ایشان داشت، امید

۱. حسینی رودباری، پیام های تربیتی در نهضت حسینی، ص ۹۱-۹۲

۲. همان، ص ۹۸

انسان‌های ستم دیده و مستضعفان جامعه به شمار می‌آمد، لذا برای احقاق حقوق آنها و دفاع از مظلوم قیام کرد. حضرت خود را اسوه و سرمشق معرفی می‌کرد تا مردم از حرکت امام درس گرفته و علیه ظلم و فساد و اصلاح جامعه قیام کنند. حضرت می‌فرماید: نتیجه این اقدامات و تحمل سختی‌ها در راه خدا آن است که زمام امور دین خدا به نخبگان سپرده شود. عکس آن نیز صادق است. جدا شدن از حق، اختلاف در سنت رسول خدا ﷺ و سپردن امور به دست ظالمین، موجب از دست دادن قدرت و جایگاه اجتماعی می‌شود. مردم وظیفه دارند که امامان عادل و پیشوایان پرهیزکار را در مبارزه با ظلم یاری کنند. در غیر این صورت ستمگران بیش از پیش بر جامعه مسلط شده، بر ظلم و فساد خواهند افزود. از این زاویه است که امام حسین (علیه السلام)، نامه‌ها و درخواست یاری کوفیان را تکلیفی بر خود می‌دانست و برای این که پاسخی به استمداد کوفیان داده باشد، به سوی کوفه حرکت کرد.^۱

نتیجه

حماسه‌ای که خاستگاه مکتب تربیت حسینی است مکتبی، فرا تاریخی و فرا جغرافیایی است مکتب حسینی مکتب جامعی است با اهداف متعالی و مبتنی بر اصول و مبانی متقن نشئت گرفته از معارف الهی سیره امام حسین (علیه السلام) و نهضت عاشورا به عنوان یک حرکت تربیتی در بستر اهداف تربیتی شکل گرفت. اهدافی که هیچ یک از ابعاد وجودی انسان - اعم از اجتماعی - سیاسی را فروگذار نکرده است. رهبر این نهضت عظیم، هدفی متعالی دارد؛ هدفی که خداوند جن و انس را برای آن خلق کرده است و آن عبودیت حق تعالی است. گام نخست در مسیر تحقق این هدف، اصلاح جامعه و افراد است بنابراین ایشان در یک حرکت انقلابی، اصلاح ساختار بیمار جامعه را وجهه همّت خود قرار می‌دهند اما در این راه از نقش تعیین کننده افراد جامعه غافل نبوده هدایت و اصلاح افراد را نیز در برنامه تربیتی خود قرار می‌دهند. حاصل اصلاح مسائل سیاسی و اجتماعی تحقق حیات طیبه است که طهارت را در کلیه شئون زندگی انسان جاری و ساری خواهد کرد و انسانی که به چنین حیاتی دست یابد، به هدف غایی آفرینش - یعنی عبودیت حق تعالی - دست خواهد یافت. نکته دیگری که از سیره ائمه معصومین (علیهم السلام) و از جمله امام حسین (علیه السلام) به دست می‌آید، آن است که یک اصل کلی بر اندیشه و عمل امامان

۱. غفوری، «افکار و رفتار سیاسی امام حسین (علیه السلام)»، ص ۱۰، ۱۱

معصوم علیه السلام حاکم است که می‌توان آن را اصل «لولا حضور الحاضر و قیام الحجة بوجود الناصر» خواند. یعنی اگر جامعه (امت اسلام) یا دست کم بخشی از جامعه برای امام هرزمان، اقبال نشان داد و تحت فرمانش درآمد، امام هم برای حکومت اسلامی و اجرای احکام، قیام و حرکت می‌کند؛ ولی اگر جامعه، امام را شناخت و یا اگر شناخت ولی وظایفش را انجام نداد و او را تنها گذاشت، امام وظیفه‌ای برای قیام ندارد. چون امام بنا ندارد به هر قیمتی حکومت را بدست بگیرد. امام حکومت را برای اجرای شریعت می‌خواهد. منتظران و شیعیان امام می‌توانند با انجام دادن وظایف خود شرایط را برای ظهور حضرت مهدی علیه السلام فراهم ساخته و ایشان را در برقراری حکومتشان یاری نمایند. امید است مطالبی که در مقاله حاضر بیان شد شیعیان را در انجام دادن وظایفشان یاری کند.

فهرست منابع

- قرآن، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.
- نهج البلاغه، علامه جعفری، محمدتقی، مشهد، نشر قدس رضوی ۱۳۸۴ ه.ش.

منابع فارسی

۱. انصاری‌پور، کمال، مرادی، مصطفی، بررسی ویژگی‌های سیاسی منتظران حضرت مهدی علیه السلام، معارف قرآن و عترت، ۱۳۹۴ ه.ش.
۲. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۶ ه.ش.
۳. آذرتاش، آذرناش، فرهنگ معاصر، تهران، نشر نی، ۱۳۷۹ ه.ش.
۴. بندرریگی، محمد، ترجمه المنجد، جلد یکم، تهران، نشر ایران، ۱۳۷۵ ه.ش.
۵. جعفری اریسمانی، رحمت، دهشیری، حسن، امام حسین آیین امر به معروف و نهی از منکر، قم، نشر روح، ۱۳۸۱ ه.ش.
۶. جوادی آملی، عبدالله، کوثر کربلا، قم، نشر اسراء، ۱۳۹۲ ه.ش.
۷. حسینی رودباری، سیدمصطفی، پیام‌های تربیتی در نهضت حسینی، تهران، نشر پیام، ۱۴۳۰ ق.
۸. خامنه‌ای، سید علی، انسان ۲۵۰ ساله، تهران، مؤسسه ایمان جهادی ۱۳۹۰ ه.ش.

۹. دلشاد تهرانی، مصطفی، مدرسه حسینی، تهران، خانه اندیشه جوان، ۱۳۷۸ ه.ش.
۱۰. صدر، احمد، فانی، کامران، خرمشاهی، بهاء الدین، دایره المعارف تشیع، تهران، نشر حکمت، جلد نهم، ۱۳۹۱ ه.ش.
۱۱. غفوری، محمد، افکار و رفتار سیاسی امام حسین علیه السلام، سیاست متعالیه، ۱۳۹۵ ه.ش.
۱۲. قمی، شیخ عباس، مفاتیح الجنان، مترجم: انصاریان، حسین، قم، نشر دارالصادقین، ۱۳۷۹ ه.ش.
۱۳. مطهری، مرتضی، سیری در سیره نبوی، تهران، نشر صدرا، ۱۳۷۵ ه.ش.
۱۴. -----، -----، مهدویت، تهران، نشر مهدی موعود، ۱۳۵۸ ه.ش.
۱۵. -----، -----، نهضت حسینی شهید مطهری، بینش مطهر، تهران، ۱۳۵۸ ه.ش.
۱۶. موسوی اصفهانی، سید محمدتقی، مکیال المکارم، مترجم: حائری قزوینی، سید مهدی، قم، نشر عطر عترة، ۱۳۹۱ ه.ش.

منابع عربی

۱. حرانی، ابن شعبه، تحف العقول عن آل الرسول، مترجم: حسن زاده، محمد صادق، مصحح: غفاری، علی اکبر، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۲۱ ه.ق.
۲. دیلمی، ابو محمد الحسن بن محمد، اعلام الدین فی صفات المؤمنین، تحقیق مؤسسه آل البيت الاحیاء التراث، الطبعة الثانية، بیروت ۱۴۰۹ ه.ق.
۳. طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، تصحیح: روشن، محمد، تهران، نشر نو، ۱۳۶۸ ه.ش.